

**NARODNE PRIPOVEDKE IZ ISTOČNE SRBIJE U REDAKCIJI
dr. VESELINA ČAJKANoviČA.***

Ilija Nikolić

Kada su se u izdanju Srpske Kraljevske Akademije pojavile 1927. godine »Srpske narodne pripovetke« koje je uredio dr. Veselin Čajkanović,¹ domaća i strana kritika pohvalno su ocenile zamašni poduhvat ovog našeg priznatog naučnika, folkloriste. Posvećena uglednom češkom naučniku Đorđu Polivki, ova knjiga donela je rezultate dvogodišnjeg rada uređivača na izradi zbornika narodnih pripovedaka na osnovu 29 rukopisnih zbirki iz Arhiva Etnografskog odbora Srpske akademije sakupljenih tokom trideset godina od mnogih skupljača iz raznih krajeva naše zemlje. Snabdevena dragocenim napomenama o zbirkama i onim u vezi s tekstom, registrirama realija i redih reči, spiskom skupljača i njihovih pripovedaka, sa kratkim, kritički napisanim predgovorom, i tekstovima 212 pripovedaka izabranih od 1636, ovaj zbornik je izazvao bio kod nekih naših naučnika pažnju dostojnu divljenja.²

Međutim, ne u nameri da umanjimo značaj osnovnih koncepcija Čajkanovićeveg rada, već jedino da otkrijemo naučnu istinu o odnosu nekih tekstova narodnih pripovedaka štampanih u ovome zborniku prema njihovom originalu, analiziraćemo tekstove devet narodnih pripovedaka iz Istočne Srbije, koje je V. Čajkanović uneo u pomenuti zbornik sa njihovim originalima i to: jednu pripovetku i pet priča zabeleženih od skupljača **Nikole Jakševca**³ pod naslovima: Ciganka carica (br. 33), Čovek i kuma ala (115), Crvljivo uvo (193), Saraj grad (197), Da l'sam ja ili koji poljak? (198),

* Saopštenje pročitano na plenarnom sastanku Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti 26. januara 1962. godine.

¹ **Srpske narodne pripovetke**, knjiga I. Uredio Veselin Čajkanović Beograd-Zemun. Grafički zavod »Makarije A. D.« 1927. str. XIV-637-II. 8°. — Kol.: Srpska Kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, XLI.

² **V. Srpske narodne umotvorine (beleška)**. Srpski književni glasnik XXI/1927, str. 633-634.

Ur. (Beleška pod naslovom dela). Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, VII/1927, str. 326-327.

³ **Nikola Jakševac**, gimnazijski profesor. Rođen 29. avgusta 1863. godine u Đakovu, Slavonija. Gimnaziju je svršio u Slavonskoj Požegi 1883., posećivao teologiju u Zagrebu a od 1886. studirao filologiju u Beču. Odličan student, učenik Vatroslava Jagića, on je po svršetku studija 1890. prešao u Srbiju i bio gimnazijski profesor u Kragujevcu, Požarevcu, Vranju i Pirotu. Umro je 23. juna 1901. u Beogradu. — Osim pripovedaka i pesama slao je Srpskoj Akademiji i zbirku reči iz Pirota za njen veliki Rečnik.

Bog je osudio čoveka da pati zarad jednog čoveka (206) — i tri narodne pripovedke učitelja **Mihaila St. Riznića**⁴: Đavo i vladika (67), Mudra snaha (77), i Ala (114).

Nikola Jakševac je svoju značajnu zbirku narodnih pesama i pripovedaka i pirotskog, delom i vranjskog okruga završio u Pirotu u proleće 1892. godine i poslao Etnografskom odboru Akademije u čijem se Arhivu pod br. 4/II i danas nalazi. U poređenju sa ostalim skupljačima koje poznajemo, Jakševac je dosta tačno zabeležio narodne umotvorine iz pirotskog kraja. O svom načinu prikupljanja zabeležio je u predgovoru zbirci ovo: »Pri skupljanju ove zbirke postupao sam ovako: učenici su napisali onako kako su im njihovi roditelji ili poznanici pričali; posle sam ja sve u čisto prepisano tri put pred njima čitao i srednji izgovor za seljački govor upotrebio, a opet srednji za pirotski govor«. Pored toga Jakševac je među prvima obradio glavne osobenosti pirotskog i vranjskog govora (V. Predgovor zbirci, str. I-XIII).

Trideset godina posle beleženja ovih pripovedaka, kada se latio rektorskog posla oko njihovog štampanja, V. Čajkanović je, iz nedovoljno poznatih nam razloga, brisao dijalekatske osobenosti zabeleženih tekstova i ubacivao na njihovo mesto odgovarajuće oblike savremenog književnog jezika.

Da bi se jasno videla i nedvosmisleno odredila autentičnost originala zabeleženih pripovedaka a tim više i ocenio postupak V. Čajkanovića u štampanom tekstu, poslužićemo se paralelnim citiranjem odgovarajućih tekstova u odlomcima koji se ne izdvajaju naročito od ostale materije, već je samo dopunjuju i u ovom slučaju ilustruju. Da uzmemo, najpre, početak pripovedke »Ciganka carica« koju je Jakševac zabeležio u Pirotu od Jovana Đorđevića, učenika IV. razreda gimnazije:

rukopis Nikole Jakševca

7. Циганка царица

** Била некоја чесма, куде доодила једна баба и точила воду. Тува близа седел царев син и кад год би дошла таја баба, он би вој струшил стовне с камење. Једнуш дојде баба на воду: царев син вој строши и тага стовнете, а баба га проклне: „Синко да Бог даде нигде девојћу да не најдеш, и ако би љу нашал, а ти у алу да љу најдеш“.

или uzmimo odlomak pripovedke »Da l'sam ja ili koji poljak?« takođe iz Pirota, zabeležene od pomenutog Jovana Đorđevića:

štampani tekst V. Čajkanovića

33. Циганка царица (стр. 114)

Била нека чесма и ту је доходила једна баба и точила воду. Ту близу седео је царев син и кад год би дошла та баба, он би јој камењем строши стовне. Једном дође тако баба на воду, царев син јој и тада строши стовне, а баба га прокуне: „Синко, да Бог да нигде девојке да не нађеш, а ако би нашао девојку, а ти код але да је нађеш“.

** Akcentovanje teksta originala izvršio sam u ovom svom radu u cilju sagledavanja posebne akcenatske sisteme narodnog govora — što je V. Čajkanović sasvim izgubio iz vida. (I. N.)

rukopis Nikole Jakševca

Бил један поп па све терал по-падију да му поје и игра. Њој се довије, па се договори сас једног говедарá, да преваре попа да ђа венча. Ка дојде поп дома, и попадија му рече: „Море попе, дооди наш говедар да те óка да га венчаш, ама каквú је невесту узел че речеш да сам ја; ка ђу видиш, све на мен личи”.

шtamпани текст V. Čajkanovića
(str. 439).

Био један поп па све терао по-падију да му поје и игра. Њој се додија, па се договори с неким говедаром да преваре попа да их венча. Кад поп дође дома, попадија му рече: „Море попе, доходи наш говедар да те зове да га венчаш, ама какву је невесту узео, рећи ћеш да сам ја кад је видиш, толико на мене личи”.

Poređenjem gornih tekstova utvrdili smo da je V. Čajkanović brisao iz originala sve glavnije odlike timočko-lužničkog dijalekta, posebno pirotskog govora, menjao čitav fonetski sistem ovih arhaičnih narodnih govora i umetao čisto srpske, većinom književne reči i izraze, a da o tome svom postupku nigde u knjizi nije zapisao. Nećemo se ovde zadržavati na analizi svega onoga što je prepravljao, nego ćemo ukazati samo na Čajkanovićeva osnovna prekrajanja originala, to jest na ono po čemu se timočko-lužnički dijalekat, na primeru govora pirotskog kraja razlikuje, bolje reći odlikuje od drugih naših dijalekata.

Jedna od najkarakterističnijih osobina ovog dijalekta je dosledno čuvanje starog i novog poluglasnika **Z** reda **Za**. U rukopisu N. Jakševca obeležen sa **ǎ**, taj poluglas se sačuvao, dok je u štampanom tekstu V. Čajkanovića pretvoren u čisto **a**, što je uslovilo i pojavu novih reči i izraza. To pokazuju primeri koji se mogu zapaziti u već priloženim odlomcima tekstova, kao i ovi nasumce odabrani:

Ciganka carica

rukopis N. Jakševca

каǎá се сáвну, они си отидóше

шtamпани текст V. Čajkanovića
(115, 19)

када се свануло, они отидоше...

Crvljivo uvo

Бил један човéк, па се оженил

Био један човек, па се оженио (424,1)

⁴ Mihailo St. Riznić, učitelj. Rođen 1858. godine u selu Brzanu, svršio u njemu osnovnu školu i pet razreda gimnazije u Beogradu. Bio je učitelj u ćuprijskom selu Dubnici. Kao radikal, u opoziciji prema vlastima, mada odličan učitelj, premeštan je bio iz sela u selo. U Pirotu je bio učitelj osnovne škole od 1. septembra 1895. do 20. oktobra 1896, a zatim k Zaječaru, Miloševcu, Trnovči i Beogradu, u kome je umro 1901. godine. Sakupljao je narodne umotvorine. Objavio je »Sedeljke« iz niškog, aleksinačkog, timočkog i braničevskog okruga, kao i zagonetke u **Brastvu** Sv. Save za 1894., te nekoliko pesama u niškoj »Slavi«. Ostavio je u rukopisu veliku zbirku narodnih umotvorina iz Istočne Srbije.

Suglasnik **X** u timočko-lužničkom dijalektu skoro je sasvim iščezao. Najmanje se može čuti između dva samoglasnika u rečima u koje ga je V. Čajkanović ubacio, naprimer:

Kuma ala

(kraj pripovedke iz Pirota koju je zabeležio od Nikole Mitkovića, učenika IV razreda gimnazije):

3. Човек и кума му ала

Дошъл човѣк па пита́л кудѣ је кумо моја́ женá и детѣ. О, куме, они ручáше тува па си сáд отидóше, ја **ћи** несáм после видѣла; — и кум си óтиде да **ћи** тражи и тражил **ћи** много па **ћи** не нашáл.

115. Кума ала (369, 28—30)

Дошао човек па пита: „Где су кумо моја жена и дете?“ О, куме, они ручаше па одоше, а ја **их** нисам после видела. „Кум оде да **их** тражи, па **их** је тражио и тражио, али **их** нитде није нашао.

Типична crta pomenutih govora je i čuvanje staroga л između два suglasnika u pojedinim rečima; pojava У место л u njima vrlo je sporadična. Međutim, V. Čajkanović je svuda л iz originala zamenjivao novim vokalom **Y**:

Ciganka carica

rukopis N. Jakševca

... а баба га **прокне**...
... да отђине с једну́ руку
јаблхе колко може...

štampani tekst V. Čajkanovića (114,5)

а баба га **прокуне**...
... да откине с једном руком
јабука колико може... (115, 29)

Original pomenutih pripovedaka promenjen je i u pogledu ч и Џ od praslovenskog ti i di. Upotreba ч и џ smatra se stalnom i najkarakterističnijom odlikom ovoga dijalekta. Na mesto ч kod V. Čajkanovića, kao u književnom jeziku skoro je uvek Ъ naprimer:

Ciganka carica

rukopis N. Jakševca

... Нело **ја чу те** ударим и
ти че станеш метла...

štampani tekst V. Čajkanovića

... него **ја ћу те** ударити и
ти ћеш постати метла... (114, 12)

Da l'sam ja ili koji poljak?

... Ама каквú је невесту узѣл,
че речѣш да сам ја...

... ама какву је невесту узео,
рѣи ћеш да сам ја... (439, 5—6)

Upotreba Ъ и Ь postalo od К и Г, promenjeno je kod V. Čajkanovića u К и Г, naprimer:

Ciganka carica

Девóјната се прэварии и слезне, а **Девојка** се прэварии и сиђе, а
циганката љу увати, задави и со- циганка је ухвати, удави и скине
блече љу... јој дреје... (116, 56—57).

Kuma ala

... Када улезо у другу собу, оно ... кад улегох у другу и трећу
нође и рúне од човéци... собу а оно **руке и ноге људске** (369,
18—19)

Saraj grad

... **Слуђе си кажу на газду на** ... **Слуге кажу газди, царевом**
царевог сина. сину (437, 11)

Promenjeni su i dijalekatski oblici pokaznih zamenica: **ovija, tija, oniја**, u raznim padežnim oblicima, kao u primerima;

Crvljivo uvo

Тија човек ожени се за другу. **Тај** човек ожени се другом ...
(429, 7)

Saraj grad

... па кад види **туја** девојку... па кад види **ту** девојку... (438,
39)
... соблече **онеја** овчарске дреје ... свуче **оне** овчарске дреје...
(429, 7)

Mogli bismo dugo navoditi primere Čajkanovićevog narušavanja originala u pogledu fonetskih i drugih gramatičkih osobnosti ovih dijalekata. Zadržaćemo se samo na još nekoliko karakterističnih izmena; uzмимо postpozitivnu upotrebu demonstrativne zamenice **t, ta, to** u značenju člana, obično uz imenice, prideve i druge reči:

Ciganka carica

... **Девóјната** се прэварии и слэзне, ... **Девојка** се прэварии и сиђе, а
а **циганката љу** увати и врљи у **Циганка** је ухвати и баци је у
водúту... воду... (116, 56).

Uprošćenu imeničku deklinaciju timočko-lužničkog dijalekta, njenu dvopadežnu konstrukciju s pomoćnom funkcijom pojedinih predloga Čajkanović je pretočio, gde god je to mogao, u višepadežni sistem deklinacije savremenog književnog jezika, kao u primerima:

Ciganka carica

... и он отиде и расече ђи над и он отиде и расече их над једном једну воду и видел да из једну водом. Одмах из једне јабуке излегне јабуку излезла девојћа млого убава... гне девојка много убава (115, 32—34).

Stari nastavak participa preterita aktiva sa suglasnikom л на крају речи мушког рода који се чак и данас доследно употребљава у народном говору ових дијалеката, верно забележен од N. Jakševca, Čajkanović je potpuno izbrisao i zamenio sa o. To se moglo uočiti i iz dosad navedenih odlomaka, kao iz primera:

Ciganka carica

... а он му рече: како је доодил ... а он му рече како је доходио један сокол и како говори и што један соко и како је говорио и шта је радио. (116, 74—78)

Po našem mišljenju, V. Čajkanoviću nije mogla biti nepoznata činjenica da su osobenosti timočko-lužničkog dijalekta utvrđene u nauci još početkom ovoga veka u obimnoj i za naše dijalekte najznačajnijoj studiji Aleksandra Belića,⁵ i nešto ranijoj takođe značajnoj studiji Olafa Broka,⁶ a da su neke odlike ovoga dijalekta uočavane i najavljivane mnogo ranije u delima Milana Đ. Milićevića,⁷ Koste Kostića⁸ i drugih, uključujući tu i rukopisnu zbirku Nikole Jakševca, čiji je predgovor V. Čajkanović morao imati u rukama.

Nikola Jakševac zabeležio je i iz vranjskog okruga šest pripovedaka od kojih je V. Čajkanović uneo u svoj zbornik jednu (Bog je osudio čoveka da pati zarad jednoga čoveka, br. 206). Odlike vranjskog govora južno-moravskog dijalekta sačuvane su u originalu prilično верно. Neke njegove crte nalazimo i u trima narodnim pripovedkama skupljača Mihaila St. Riznića, zabeleženim u Pirotu (Đavol i vladika), u Trnu (Mudra snaha) i u visočkom selu Slavinju (Ala) koje je V. Čajkanović takođe štampao u svome zborniku. Pojava pripovedaka s vranjskim govorom na teritoriji Pirola i okoline dokaz je ne toliko strujanja vranjskog govora koliko posledica slučajnog prenošenja u pomenute krajeve Istočne Srbije.

Mihailo St. Riznić trudio se da tri pomenute pripovedke верно zabeleži od svojih kazivača. U propratnom pismu upućenom Etnografskom odelu Srpske Kralj. Akademije od 15. februara 1901. piše sledeće: »Ja sam ih zabeležio onako kako sam ih čuo. Jezik naročito nisam popravljao, želeći

⁵ Belić A. Dijalekti Istočne i Južne Srbije, s dve karte. Beograd. Štamparija Kraljevine Srbije. 1905. Str. CXII-715-2 karte. 8°. Kol.: Srpska Kralj. Akademija. Dijalektološki zbornik, 1.

⁶ (Olof Broch) Dialekte des südlichsten Serbiens in Schriften der Balkan-commission, linguistische Abteilung III. (S. 342. 4°). Wien, 1903. str. 278 — 28.

⁷ Milićević, Milan Đ. Kraljevina Srbija. Beograd. Državna štamparija, 1884. Str. 485. 8°.

⁸ Kostić, Kosta N. Iz Torlaka. Folklorističke beleške iz Pirotskog okruga. Karadžić. Aleksinac, II, 141-144.

da priče sadrže karakter mesta u kome su ponikle. Ako Akademija nalazi kakve mane u jeziku, i želi da se iste isprave našim književnim jezikom, molim lepo da mi se to javi, te da druge narodne priče pošljem po želji Akademije.«⁹

Kao što se radikalno odnosio prema bitnim odlikama pirotskog govora, tako se V. Čajkanović poneo i prema glavnim osobinama vranjskog govora. On je brisao mnogo toga što je dijalekatski narodno u pripovedkama i unosio na njihovo mesto oblike književnog jezika. Svoje tvrđenje dokumentovaču i ovde prostim navođenjem paralelnih tekstova originala sa Čajkanovićevim preradama, jer smatram da je to najočigledniji postupak u dokazivanju jedne naučne istine, kao i zbog toga da bih izbegao ponavljanje davno već poznatih odlika vranjskog govora. Uzeću samo početak kratke pripovedke »Bog je osudio čoveka da pati zarad jednog čoveka« iz Vranja, koju je doneo Stanko Mitić, učenik V razreda gimnazije:

rukopis N. Jakševca

У старо време или у деда Адáмо-во време, кад је Бог одија по земљу дрва нéсу носили на грбину како данáске што нóсив, тики кад ники човек искáја дрва да има, он си отидне у планину, куде има млого дрва и које дрво иска да му однесе дома он га само тákне сáс једán прс и дрво одма падне; такó рабóти дотле доклé оће, па кáд види да су му дрва доста, он ги нареди све једнó до дрýго, и рекне ги да идев, дрва поћев, а тој човек иде по њи и тера ги сáс стап како овце.

štampani tekst V. Čajkanovića

У старо време или у деда-Адамово време, кад је Бог ходио по земљи, људи нису носили дрва на грбини као данас што носе, него кад неком затреба дрва, он отидне у планину и које дрво хоће да однесе дома он га само такне једним прстом, и дрво одмах падне: тако работи докле хоће, па кад види да му је доста дрва, он их наређа све једно до другогa и рекне да иду, и дрва пођу, а кад човек иде иза њих и тера их штапом као овце. (стр. 444).

Iz izloženog jasno se vidi da je V. Čajkanović svojim redaktorskim postupkom bio narušio ne samo glasovno-morfološko jedinstvo originala ovih pripovedaka, nego je njime uništena i harmonija dobro poznate akcentatske sisteme ovih arhaičnih govora dvaju različitih dijalekata našeg jezika. O takvom svom odnosu prema originalu V. Čajkanović nije u knjizi nigde pomenuo. Istini za volju, u svom predgovoru on navodi da »zbornik ima etnografski i folklorni cilj, a ne isključivo filološki« i da su zbog toga izostale kritičke napomene, to jest kritički aparat uz knjigu. — Po našem mišljenju, baš u ime tih ciljeva nije morala tako i u tolikoj meri biti zanemarena autentičnost originala, a time i neadekvatno prikazana dijalekatska osobenost narodnih umotvorina ovoga kraja.

⁹ Arhiv Etnografskog odbora Srpske akademije nauka, br. 375-75-2.

¹⁰ Navedeno delo pod br. 1, str. XIII.

ZUSAMMENFASSUNG

VOLKSERZÄHLUNGEN AUS OSTSERBIEN

Beim Vergleiche der Originalfassung einiger Volkserzählungen des Nikola Jakševac und des Mihajlo St. Riznić, wie sie Ende des letzten Jahrhunderts in Osterbien aufgezeichnet wurden, mit dem gedruckten Texte, wie sie Veselin Čajkanović im J. 1937 in der Sammlung »Srpske narodne pripovetke« (Ausgabe der Srpska kralj. akademija in: Srpski etnografski zbornik, Buch XLI) veröffentlicht hatte, stellt der Verf. fest, dass die Texte von neun Volkserzählungen der genannten Sammler aus dem Originaldialekt in die reine serbische Schriftsprache übertragen worden sind, ohne dass der Redaktor irgendwie sein Verfahren erwähnt hätte.

V. Čajkanović hat aus dem Original alle hauptsächlichlichen Vorzüge des Timok-Lužnica-, des Pirot- und des Vranje-Dialektes ausgemertzt, das gesamte phonetische System dieser archaischen volkstümlichen Dialekte umgewandelt und serbische schriftsprachliche Wörter eingesetzt. Mit seinen redaktionellen Eingriffen hat er nicht nur die lautlich-morphologische Einheit der Originalerzählungen zerstört, sondern auch die Harmonie des gut bekannten Akzentuations-Systems dieser archaischen Dialekte vernichtet.

Nach den Ausführungen des Verf. ist somit die Authentizität des Originals verstümmelt und die Eigenart des Volkserzählungsgutes im Dialekte der Pirot- und Vranje-Gegend unadequat dargestellt worden.